

# UPPSALAS KVARNINDUSTRIER

Uppsala har en gammal kvarnhistoria. Den började redan 1286 med *Mjölkvärnen vid Sala Fluvius*; i Uppsala mera känd som *Akademikvärnen*. Den kvarnen är en unik industrihistorisk företeelse i så måtto att den verkade i staden oavbrutet fram till 1946, *d.v.s. i 660 år!* Det fortsatte 1788 med Fattigmagasinet väderkvarn. 1874 grundades Upsala Ångkvarn som senare blev Kungsörnen AB och som idag heter Nord Mills. 1914 tillkom Upsala Valskvarn som 1958 förvärvades av då Axel Wenner-Gren ägda Upsala Ångkvarn, som senare, 1963, såldes till Sveriges Lantmäns (SLR) Kungsörnen AB. Idag heter kvarnen Nord Mills och Sveriges Bönder är fortfarande ägare.

## Mjölkvärnen i Sala Fluvius

Genom kung *Magnus Ladulås "bytesbrev"* med Uppsala domkyrka från den 22 maj 1286 fick dåvarande ärkebiskopen *Magnus Bosson* rätten att bygga och driva en vattendriven kvarn på Holmen vid "*Sala Fluvius*" (i dag säger vi Kvarnholmen eller enbart Upplandsmuseet). Ån hette på den tiden *Salaån*. Namnet *Fyrisån* kom först i slutet på 1600-talet. Det var professor *Olof Rudbeck d.ä.* som då fick för sig att *Salaån* var ett alltför simpelt namn på ån genom Uppsala. *Fyrisån* skulle namnet vara och inte så lite självsvaldigt döpte han om ån till *Fyrisån* och så fick det bli och så är det ännu idag.



Det nuvarande kvarnhuset från 1760-talet är ombyggt till lokaler för Upplandsmuseet

Kvarnen i *Salaån* från 1286 är Uppsalas äldsta kända industriella företeelse. När den avvecklades 1946 hade den verkat i Uppsala i 660 år. Ändå är det väldigt få uppsalabor som vet något om denna uppsaliensiska industri. Man frågar sig hur det kunnat bli så?

## Akademikvärnen

Den gamla Akademikvärnen är en välbekant byggnad i centrala Uppsala. Den före detta kvarnbyggnaden, som idag hyser Upplandsmuseet, är beläget på Kvarnholmen i *Fyrisån* där vattnet än idag strömmar genom ett av hjulhusen. Redan 1286 startades kvarndriften

på holmen och år 1643 fick Uppsala universitet kvarnen i gåva av drottning Kristina. Universitetet hade sedan monopol på all malning i Uppsala fram till 1780-talet. Den nuvarande kvarnbyggnaden uppfördes under 1760-talet och var i drift till 1946.



Upplandsmuseet

Under slutet av 1950-talet byggdes kvarnen om för att kunna inhysa Upplandsmuseet. Invändigt har byggnaden modern standard med vackra utställningslokaler, café och butik. Vid ett besök i hjulhuset kan man än idag uppleva hur vattenkvarnen fungerade och se hur Fyrisåns vatten strömmar genom byggnaden. Kvarnen är, liksom fastighetens övriga byggnader, byggnadsminnesförklarad.

### Fattigmagasinet Väderkvarn

Fattigmagasinet väderkvarn byggdes 1788 av stadens borgare efter det att universitetets nästan 150-åriga kvarnmonopol (Akademikvarnen på Holmen i Fyrisån) då hade upphävts. Den kvarnen var, vilket också dess namn anger, ett led i den dåtida socialvården.

Fattigmagasinet Väderkvarn var beläget på Väderkvarnshöjden, som åtminstone delvis finns bevarad på baksidan av det flerfamiljshus som finns längs Väderkvarnsgatan mellan Vaksalagatan och Hj. Brantingsgatan. Höjden syns bäst från Hj. Brantingsgatan.

### Uppsala Ångkvarn/Kungsörnen/Nord Mills



Uppsala Ångkvarn

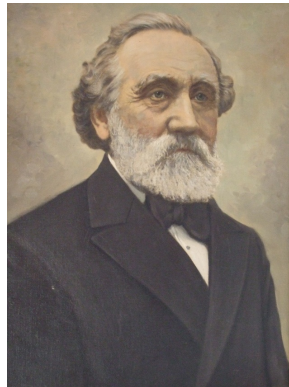
Uppsala Ångkvarn AB kan härleda sitt ursprung till 1864. Då fick Uppsala sin första ångkvarn, den s.k. "Eldkvarn" belägen vid Uppsala hamn. "Eldkvarn" ägdes av ett konsortium bestående av spannmålshandlaren, kvarnägaren och kryddkramhandlanden *Carl Wilhelm Ulander*<sup>1</sup> (1820-1911) - en mångsysslare som även grundade Uplands Enskilda Bank för vilket företag han också var chef. "Eldkvarn" ägde han tillsammans

---

<sup>1</sup> Carl Wilhelm Ulander var 1864-1874 drätselkammarens verkställande ledamot (närmast motsvarande dagens finanskommunalaråd).

med bagarmästarna *Carl Åberg* och *Hans Jessen Feith*, båda framstående bagarmästare i staden. Särskilt Carl Åberg gjorde sig känd som en skicklig mångsysslare och entreprenör. Han satsade pengar i såväl Upsala Valskvarn som i Upsala Ångkvarn och han var på sin ålders höst via sonen Edvard med om att starta verkstadsföretaget Fabriks AB Osmund.

När Upsala Ångkvarn AB bildades 1874 skedde det genom en fusion av de båda företagen "*Eldkvarn*" och *Svartbäckens brännvinsbränneri*. Det senare företaget ägdes av spannmåls-handaren, brännvinstillverkaren och kryddkramhandlaren *Henrik Wilhelm Söderman* i konsortium med viktualiehandlanden *Frans Otto Törnlund* och brännmästaren *Adolf Olofsson*, som var den som svarade för brännvinstillverkningen.



H W Söderman

Förutom kvarnrörelsen och brännvinsbränneriet ingick i Upsala Ångkvarns produktion även en makaronifabrik och en jästfabrik. Kvarnrörelsen har hela tiden varit den helt dominerande verksamheten, men under årens lopp har olika tillverkningar utöver mjölet skett. Så var t.ex. brännvinstillverkningen en stor produkt ända fram till 1946 och jästen fram till mitten av 1950-talet. Andra stora produkter var havregryn, makaroner och frukostflingor.

De stora vinsterna från tillverkning och försäljning av brännvin, dvs. samma slags inkomster som de hade som möjliggjorde tillkomsten av Upsala Ångkvarn. Här finns förbindelselänken mellan Uppsalas första s.k. fabriksrörelse, brännvinstillverkningen från 1790-talet, och den moderna industrins tillkomst. Detta var dock något, som företagsledningen och ägarna sällan eller aldrig gjorde väsen av.

Upsala Ångkvarn AB blev ett företag som utvecklades snabbt och bolaget var år 1890 med sina då 80 anställda Uppsalas största arbetsgivare. Men innan man kom så långt kantades vägen av intensiva slitningar mellan ägarna, vilket bl.a. ledde till att H W Söderman under senare delen av 1870-talet för några år tvingades bort från företaget.

Med Södermans återkomst till bolaget 1882 genomfördes stora förändringar och då inte bara i företagsledningen utan också i produktionsapparaten. Nya maskiner anskaffades till såväl kvarnen som till spritfabriken. "*Upsala Aqvavit*", ett brännvin tillsatt med kummin, blev en populär storsäljare. 1885 utökades produktionsassortimentet inom bolaget med pressjäst och en särskild fabrik för den produktionen byggdes.

Upsala har gång på gång under århundradenas lopp drabbats av förödande bränder. Inte heller Upsala Ångkvarn undkom eldens framfart. En brand ödelade stora delar av

kvarken den 29 november 1900. Efter branden blev kvarken föremål för om-, till- och återuppbyggnad.



Axel Wenner-Gren

1957 sålde familjen Söderman kvarnrörelsen till *Axel Wenner-Gren*<sup>2</sup>. Året därpå fusionerade han företaget med Upsala Valskvarn för att senare sälja hela företaget till Kungsörnen AB<sup>3</sup>, som också blev det nya namnet på företaget. Kungsörnen AB, som var ett Stockholmsföretag med rötterna i Skåne, hade grundats 1904 och ägdes av Lantmännen (SLR).

Idag ägs kvarken i Uppsala av Nord Mills AB, som är Nordens ledande kvarnföretag med verksamhet i alla de nordiska länderna samt i Tyskland och Lettland. Nord Mills AB är ett företag inom livsmedelskoncernen Cerealia som ägs av Sveriges Bönder. Vid kvarken i Uppsala mals spannmål, som i allt väsentligt hämtas från Uppsalaslätten.

### Uppsala Valskvarn

I kv. Njord vid Vaksalatorg fanns sedan 1880 ett mindre kvarnföretag som 1914 befann sig i konkurs. Detta företag övertogs då av det nybildade företaget AB Upsala Valskvarn. Bakom detta nybildade företag, som startade med ett aktiekapital om 150 000 kr, fanns driftiga entreprenörer som grosshandlaren *Gustav Edlund*, bagarmästaren *Edvard Åberg* och godsägaren *Fredrik Gustafsson*. Som VD i företaget placerades Gustav Edlunds brorson Martin Edlund under vars ledning företaget utvecklades snabbt.



---

<sup>2</sup> Axel Wenner-Gren (f. 1881) blev grundare av den stora världskoncernen i dammsugare och vitvaror Electrolux.

<sup>3</sup> Kungsörnen är ett av Sveriges mest välkända varumärken. Nästan hela Sveriges befolkning har en relation till Kungsörnen som uppfattas som svenskt, pålitligt och står för kvalitet och tradition. 1985 delades Kungsörnen upp i två bolag. Kvarnindustrin fick namnet Nord Mills med bagerier, konditorier och livsmedelsindustrin som marknad. Den andra delen behöll namnet Kungsörnen med verksamheten inriktad på detaljhandeln och konsumentmarknaden. Bondeägda Cerealia är moderbolag till såväl Nord Mills som till Kungsörnen.

Redan under sitt första verksamhetsår kunde Valskvarn redovisa vinst på en cirka en halv miljon kronor som då var oerhört mycket pengar och på bara några år var Upsala Valskvarn ett mångmiljonföretag och det ursprungliga aktiekapitalet om 150 000 kr mer än sexdubblat.

AB Upsala Valskvarn marknadsförde sina mjölprodukter under namnet "VASA". Kvarnens "ångpreparerade" "VASA HAVREGRYN" och "VASA HAVREMJÖL" lanserades i förpackningar utsmyckade med en synnerligen tilltalande bild av Uppsala slott. Vetemjölskvaliteter salufördes under varumärkena "VASA LYX" och "VASA KRONAN". Dessutom producerades rågmjöl, siktmjöl och havremjöl och därtill kom en omfattande partihandel med korngryn, ärtor och kraftfoderblandningar av olika slag.



Martin Edlund

Kvarnrörelsen i kv. Njord kompletterades med att man samtidigt arrenderade och drev den gamla Akademikvarnen på Holmen i Fyrisån där bl.a. kraftfoderblandningarna producerades.

Med Upsala Valskvarn fick Uppsala ett andra - vid sidan av AB Uppsala Ångkvarn - kvarnföretag i mångmiljonklassen. 1957 förvärvades Uppsala Valskvarn av då Axel Wenner-Gren ägda Upsala Ångkvarn för att några år senare (1963) fusioneras med Kungsörnen AB (f.d. Upsala Ångkvarn), som ägdes av Sveriges Lantmän (SLR)

Upsala Valskvarn hade vid halvsekelövertaget 1950 en årsomsättning som uppgick till cirka 15 milj. kronor och företaget hade då drygt 120 anställda.

År 1930 byggdes den stora, numera rivna, kvarnbyggnaden i kv. Njord vid Väderkvarnsgatan med sina sju åttavåningars silos längs Väderkvarnsgatan. Den anläggningen var på sin tid ett under av kvarnindustriell modernitet med den ena stora

salen efter den andra praktiskt taget utan damm och utrustade med moderna maskiner och apparater i blankt stål, som i allt väsentligt "skötte sig själv".

Roland Agius

2010-11-11

© Uppsala Industriminnesförening och Roland Agius, 2010